

СИМВОЛІКА ЗООМОРФНИХ ОБРАЗІВ У ЗБІРЦІ ЛІТЕРАТУРНИХ КАЗОК І. Я. ФРАНКА «КОЛИ ЩЕ ЗВІРИ ГОВОРИЛИ».

Михайличенко Г. Б., аспірант

В статье исследуется зооморфная символика литературных сказок И.Я.Франка с момента возникновения символа и до трансформации его в конкретную систему символической градации. Прослеживается древняя культурная принадлежность зооморфных символов, которая со временем из культуровой переходит в символику определенной категории человеческих качеств или общественного явления.

The article deals with zoomorphic symbolism in Franko's literary fairy tales from the moment symbols appeared, till their transformation as a concrete system of symbolic gradation. The ancient nature of zoomorphic symbols as a part of cult is disclosed. The later changes in the nature of symbols as that concerned with the particular categories of personal character or social phenomena, are described.

Збірка літературних казок І.Я.Франка «Коли ще звіри говорили» вийшла друком у теперішньому їй вигляді, тобто доповненою і з передмовою автора у 1903 році. У передмові до збірки І.Франко обґрунтовує обрану зооморфну тематику. Він пише: «Бажаючи вибрати для наших дітей книжочки щонайкращих казок різних часів і народів, я зупинився поперед усього на тих, де оповідається про самих звірів... вони розбуджують їх цікавість та вагу до явищ природи, але не розбуркують молоду фантазію дивоглядними образами заклятих замків, царів, розбійників та демонів...». Продовжуючи вчений-письменник визначає і морально-естетичну мету збірки казок про тварин: «Відси вони винесуть перші і міцні основи змилювання до чесноти, правдомовності і справедливості, а надто любов до природи і охоту – придивлятися близько її творам, прислухатися її таємній мові, чути себе близькими до неї, підглядати, а далі і простежувати її великі загадки» [1, с. 509].

Використовуючи для збірки казок «Коли ще звіри говорили» казковий фольклорний матеріал «... чужих збірок, західних і східних» [2, с. 509], І.Франко їх літературно обробляє, надає авторської інтерпретації, що робить їх зрозумілими і вдало адантованими для менталітету українського читача відповідного віку. «Я не вагався декуди відступати від оригіналів, уводити нові мотиви в старий засновок...» – пише І.Франко [3, с.509]. Варто відзначити, що подібне «перероблювання» в жанрі літературної казки широко практикувалося в українській літературі. Так Олена Пчілка під псевдонімом Бабуся опублікувала такі літературні твори як «Ворона й рак», «Казочка про коржик» та інші, в яких змінювала кінцівки оповідей, робила їх добрими.

Подібна тенденція, написання авторських літературних казок українськими письменниками на матеріалі світового і східнослов'янського фольклору, з часом склала багату літературну традицію, визначними представниками якої стали І.Франко, Леся Українка, М.Коцюбинський, Л.Глібов, С.Руданський та інші.

Як представник української літератури, її прекрасний знавець і дослідник І.Франко не випадково звертається саме до тваринного фольклорного епосу при написанні збірки казок «Коли ще звіри говорили». Письменник розцінював жанр казки, його фольклорні корені, як відображення реального буття народу, його психології, моральних та естетичних принципів. Крім того, І.Франко вважав спільною міжслов'янську ідейно-художню специфіку, а також єдиними корені багатьох світових і східнослов'янських мотивів у фольклорі. Тому цілком усвідомлено, письменник у збірці казок «Коли ще звіри говорили» подає не тільки власноруч оброблені казки світового фольклору, але й у передмові додає покажчик їх джерел. Згідно покажчика казкових джерел видно, що до збірки залучено першоджерела казок: німецьких, великоруських, грецьких, індійських, по одній сербській та перській казці. При такому широкому географічному розмаїтті сюжетів, кількість зооморфних образів не менш широка. Це надзвичайно важливий чинник при з'ясуванні символіки зооморфних образів. Бо, якщо українські фольклорні та літературні казки мають деякі спільні зі світовими зооморфні образи, то одночасно вони і суттєво розрізняються, насамперед на рівні тлумачення символіки образу і відповідних до цього дій.

Типовими для збірки «Коли ще звіри говорили» є образи вовка, лисиці або лиса, ведмедя, зайця, собаки (пес), kota, лева, осла, їжака, рака, ворони, сови, журавля. З них варто вилучити

найбільш притаманні для східнослов'янського фольклору взагалі й українського фольклору зокрема, зооморфні образи. Це: Вовк, Лисиця, Ведмідь. У франковій збірці перераховані образи можна назвати центральними. Саме вони є носіями давнього символічного значення, через осмислення якого можна збагнути давній світогляд, з'ясувати значення символу в минулому і сучасному. Цінність символів у тому, що вони створювались і набували свого значення ще на рівні людської підсвідомості, коли ще не існувало розумового тлумачення багатьох явищ природи і навколишнього світу.

Символіка ніколи не буває випадковою. Вона цілком закорінена в світоглядні концепції людяності, від прадавніх і минулих часів до теперішнього. З початку розрізнена вона з часом набуває упорядкованої системи. Якщо розглядати зооморфні образи збірки І.Франка від початку їх зародження і подальшого трансформування до певної системи символічної градації, то спостерігається їх виразна культова приналежність.

У літературі зооморфні образи належать до тваринного епосу і беруть свій початок, як певні символи, від прадавніх культових вірувань східних слов'ян - тотемізму й анімізму. Окреслені культу були складовими частинами ідеології ранніх форм світогляду прадавніх слов'ян і знайшли своє відображення в фольклорі. Вони у вигляді образів, мотивів зафіксовані у всіх стародавніх жанрах фольклору. Але саме в казках про тварин можна чітко простежити їхню еволюційну природу - шляхом рокування їх символічного значення.

За визначенням Л.Дунаєвської: «Символіка – складна категорія художнього мислення. Вона відображає процес формування та розвитку постичного мистецтва різних народів, їх мови, обрядності, світобачення і втілюється найперше в назвах певних образів, замовляннях, числах, яким приписувались магічні властивості [3, с. 41]. Філософ А.Лосев, який розглядав символ як художню категорію, вважає, що художня символіка в своєму розвитку проходить два ступені. Перший – іманентний будь-якому людському образу, а образ є символом ідеї. Другий ступінь символіки передбачає співвідношення художніх функцій символу з реальним життям, з певною ідеологією, мораллю.

Символіка зооморфної казки – першоступенева. Ідея та образ становлять нерозривну єдність. Як вже згадувалось, зооморфна символіка будується на прадавніх культурах, зокрема тотемізмі. Тотемізм відноситься до релігії ранньородового суспільства, якому притаманне фантастичне відображення кровноспоріднених і виробничих зв'язків у вигляді тотема – міфологічного представника роду. Він виник на ґрунті примітивного мисливсько-збирального культу палеоліту і був первісною формою релігійного усвідомлення родинних стосунків і обрядів ініціації. Головне в світогляді тотемізму – вбачання кровного споріднення між окремою родовою групою людей чи особи і певним тваринним видом. Відповідно до цього можна припустити, що вже назва збірки І.Франка «Коли ще звіри говорили» цілком символічна. Першоосновою казок відібраних письменником є міфологічні легенди, які відносяться до періоду, коли інстинктивна людина, пращур, не виділяла себе із середовища природи, не визнавала себе її особливим феноменом. На той час інстинктивна людина не могла мислити інакше, ніж наділити навколишній світ власними якостями і звичками. Тому в її уяві птахи і звіри могли перевтілюватися в людей, розмовляти мовою людини, творити добро і зло або те, що під силу людині, тобто: «звіри говорять, діють» тощо. Крім того, фольклорні тотемістично-зооморфні образи безперечно віддзеркалюють певний період історичного розвитку того чи іншого суспільства і народу. А отже «звіри говорили» в прадавні, доісторичні часи.

Образна система міфологічних легенд східних слов'ян свідчить про те, що найбільшого значення прадавні слов'яни надавали вовку, лисиці, ведмедю, ворону. Визначені зооморфні образи, набувши певного символічного значення у відповідний історичний період (розквіт культу тотемізму), з часом набувають іншого. Хоча при цьому значення першоступеневого символу зберігається лише частково. Так, завдяки досвіду людства протягом багатьох віків, а в літературі завдяки художньому домислу автора, тотемістичне значення зооморфних символів переходить в нову якість; тотемізм, як культ, зберігається лише як художня форма в певних літературних мотивах, народній обрядовості.

Вище визначене простежується в франківській збірці. Зооморфні образи, звірі, виявляють свої «тваринні» властивості, які генетично притаманні людині. Одночасно кожен із зооморфних образів втілює певну категорію людей, що саме по собі є певною символізацією рис людського характеру, того чи іншого типу людини. Вовк – злий себелюбець. Через свою хижість і одночасно розум він викликає до себе давню неприязнь, наділяється жадібністю. Це негативні риси в людському суспільстві, які притаманні лише людині. Саме тому Вовк у казках

зображений звичайним дурнем, котрий легко піддається на різні «провокації» хитрої Лисиці. Собаки. Осла. Логіка семантики образу - зло повинно бути покаране. (Казки І.Франка «Старе добро забувається», «Вовк вїтом», «Вовк, лисиця і осел», «Лисичка кума», «Війна між псом і вовком») [4, с. 54-79]. Одночасно Лисиця зображується хитрим і улесливим образом. Щоразу, в будь-якій ситуації, вона вміє знайти вихід і вигоду для себе. У багатьох казках Лисиця перевершує розумом усіх звірів, що оточують її, вдало використовуючи обман чи лицемірство. Це також цілком символічно щодо міжособових стосунків людей в будь-якому суспільстві. Звірі - це давні символи, насамперед не людей, а людських якостей, які існували з прадавніх часів: обману, лицемірства, шахрайства, тощо. Тому відносно до повчально-розважального змісту казок І.Франка хитрощі, витівки Лисиці часто закінчуються для неї трагічно. Наприклад, її розривають собаки [5, с. 54-62]. Подібний сюжет є відхиленням від сталої символіки, але характерною рисою літературних казок.

Таким чином, символічний образ Лисиці в казках виявляється тісно переплетеним із суспільним життям, із характерними людськими рисами, соціальними обставинами. Символічними виявляються властивості, уособлені не тільки в Лисиці. Всі зооморфні образи збірки зображені в обставинах типових для життя як людини, так і тварини. З одного боку, вони живуть в лісі, годуються звірячою їжею, один одним, з іншого боку, їм притаманні властивості людей: мова, мислення, поведінка. Інакше чітко простежується метафора - «звіри - як люди». Визначену метафору можна тлумачити як результат розвитку літературної традиції в межах жанру казки.

Згаданий вище образ Вовка є найбільш змістовним за символічним значенням не тільки в збірці «Коли ще звіри говорили», але і в усьому слов'янському фольклорі. У збірці він поруч з Лисом займає чільне місце. Культ Вовка - породження тотемізму. Культове вшанування вовка було поширеним у всіх слов'ян. Наприклад, у сербів він вважається тотемом. Повір'я, що зустріч з вовком віщує успіх у задуманій справі до недавнього часу збереглося в білорусів. Релігійне свято на честь вовків щороку святкувалось в гуцулів.

Отже, безперечно, що зародження цього культу відноситься до часів тотемізму. Від тих часів, а можливо, і пізніше, існує українське повір'я, що коли жінка на початку вагітності побачить вовка, то в неї народиться син-вовкулака. Звідси - фольклорний образ вовкулаків. Подібне повір'я є не чим іншим, як символом ритуального співжиття з предком-тотемом. Обряд ритуального співжиття з тотемом у слов'ян використовувався з метою прилучення молодого до нової сім'ї молодої, залучення до родового тотему дружини. В ініціальних обрядах зооморфний образ вовка пов'язувався із набуттям людиною, яка з ним поєднується, добробуту, тобто був символом добробуту.

Вовк як першооснова, як символ, з часом із культового набуває фольклорного значення, а саме, стає розповсюдженим, суто фольклорним образом вовкулаки. Перші згадки про вовкулаків відносяться до 5 ст. до н.е. У своїх творах про них згадує Геродот, розповідаючи про життя давніх східних слов'ян [6, с. 213]. Згідно тотемістичних уявлень багатьох народів, після смерті людина перевтілювалася в ту тварину, яка за життя служила їй тотемом. У межах цього культу деякі народи загортали в шкіру тварини-тотема покійника, що, власне, служило символом переродження (реінкарнації). Символічно, мотиви реінкарнації знаходять свій відбиток у сюжетах сильного побиття Вовка, здирання з нього шкіри, вбивства. Подібний мотив часто зустрічається в збірці І.Франка. Наприклад: «Чоловік обернув мішок на другий бік та як уцідить Вовка по голові, та й забив його на смерть» [7, с. 56]. Або: «А під копицею сидів власне порядний хлоп з вилами в руках... як вискочить, як потягне Вовка разів десять по хребті, аж Вовк і содухи спустив» [8, с. 71]. Отже, очевидно, що биття і смерть Вовка, відповідно до ідеї казок і на основі міфологічних легенд, символізує собою переродження Вовка, тобто перевертня в людину.

Необхідно відзначити, що вірування про існування людей, які за певних обставин стають вовками, як і культ вовка, були поширені у всіх слов'янських народів. У росіян вони відомі під назвами «волкодлак», «вурдалак», у білорусів - «вовколака», «вовкалека», в українців - «вовкулака», «вовкун», «вовкулак», «двобушник». Полякам відомий wilkolok і wilkolek, чехам - wlkodlak, сербам - вльколек, врколак, німецьких слов'ян - warwolf.

Стосовно семантики слово «вовкулака», мабуть, двочленне. Перша його частина - вовк, wilk, вук, вьльк - зрозуміла. А друга - dlak, dlaka (в чехів), кодлак (в Галичині), chlak (у сербів) - означає «вовна, шерсть». Від слова «кодлак» походить в українській мові і слово «кудлатий». Звідси назва вовкулака може в буквальному розумінні тлумачитись як «вовча шерсть». В

Україні також уживалось і слово «кодло», яке входить складовою частиною до російської та болгарської назв перевертня і вживається в значенні «рід, плем'я». Тому «вовкодлак» можна реконструювати і як «вовчий рід» [9, с. 66].

Отже, образ Вовка в міфологічних уявленнях слов'ян виявився дуже стійким. Він увійшов до фольклорного епосу як перевертень, тобто людина перетворена ким-небудь чи за власним бажанням у вовка. Через смерть або побиття людину можна звільнити з цього стану.

Таким чином, цілком очевидно, що образ Вовка в літературних казках зберіг своє первинне символічне значення. З'явившись як тотемістичний культовий образ, він поступово переходить в міфологічний. Образ вовка-тотема трансформується в образ вовкулаки і з розвитком літературної традиції посідає місце міфологічного персонажу, зберігаючи при цьому символічне первинне значення тотему.

Зооморфні образи збірки І.Франка «Коли ще звіри говорили» безсумнівно мають давнє символічне значення. Первинно виконуючи роль тотемів у ініціативних обрядах, вони з часом перетворилися на символи певної категорії людей, символи фізичних, розумових чи моральних людських якостей, стали символами окремої людини чи суспільного явища.

Література

1. Франко Іван. Твори: В 20-ти т. Т. 4. – К., 1950. – 542 с.
2. Там же. С. 509.
3. Дунаєвська Л.Ф. Українська народна казка. – К., 1987. – 119 с.
4. Франко Іван. Твори: В 20-ти т. Т. 4. – К., 1950. – 542 с.
5. Там же. С. 509.
6. Геродот. История. Л., 1972. – 580 с.
7. Франко Іван. Твори: В 20-ти т. Т. 4. – К., 1950. – 542 с.
8. Там же. С. 509.
9. Давидюк В.Ф. Українська міфологічна легенда. – Львів, 1992. – 174 с.